

Några sammanfattande reflexioner

När man skall försöka sig på att formulera några sammanfattande reflexioner över bokens artiklar, hamnar man i svårigheter. Som framgår av inledningen formulerades i inbjudan ett antal frågor till författarna. Många av frågorna har också belysts. Det finns ett stort material till komparation. Men skulle man göra alla rättvisa krävs mycket mer plats och tid för att kunna formulera en täckande sammanfattning. Jag har valt att samla mina reflexioner kring några större teman, som behandlar, i varje fall en del av de frågor som ställdes. Detta får som konsekvens, att jag inte kan göra alla artiklarna full rättvisa här. Men materialet finns för att kunna utnyttjas i nya och utförligare framställningar av den tidiga urbaniseringen i Norden.

Artiklarna i boken ger en lägesrapport över stadsarkeologins ställning och resultat just nu i Norden. En del orter saknas, men ändå, menar jag, att vi fått en tillräcklig bred bild för att kunna komparativt diskutera den begynnande urbaniseringen. För den som en gång arbetade med det svenska medeltidsstadsprojektet är det uppmuntrande att se, vad som har hänt. Arkeologiska undersökningar i städerna har blivit regel i hela Norden, även om den antikvariska lagstiftningen fortfarande ser lite olika ut. Naturligtvis har materialen fördjupats. Problemställningarna har blivit mera nyanserade. De enklaste förklaringarna räcker inte längre till. Den teoretiska förståelsen för vad det arkeologiska materialet duger till har ökat, samtidigt som insikten om vad arkeologins materiella innehåll står för har vidgats. Därmed är naturligtvis inte sagt, att vi som arkeologer kan bortse från andra källmaterial. Det ligger ju i definitionen av den historiska arkeologin, att den skall kunna lösa eller i varje fall diskutera problemställningar utifrån en kunskap med bas i skilda källmaterial. Men det finns alltid en risk, att man i en sådan diskussion försумmar eller missar de möjligheter till problemformulering, som endast eller främst det arkeologiska materialet ger.

Just när det gäller den medeltida urbaniseringen finns en mer än hundraårig diskussion framför allt bland historiker som formulerat agendan och ramarna. Presentationerna på seminariet visade intresset att förnya och fördjupa denna gamla diskussion, men också vikten av att öppna upp för nya problemställningar, där det arkeologiska materialet ger särskilda möjligheter.

För seminariet och för denna artikelsamling valde vi att koncentrera oss på de första århundradenas urbaniseringsutveckling på resp. orter, oavsett om den försiggick under äldre medeltid, högmedeltid eller senmedeltid. Bakom detta ligger en tanke, att det finns generella drag i utvecklingen, som kommer igen oavsett vid vilken tid processen startar i. Detta kan vara riskabelt att påstå, eftersom det alltid finns en samtidskontext som också spelar en viktig roll liksom en geografisk kontext. Frågan blir då, hur man kan balansera mellan generella drag och de speciella drag som kontexterna tillför. Urbaniseringen måste dock uppfattas som en generell process, som får olika fysiska yttringar i olika kronologiska och geografiska kontexter.

Med andra ord, hur ser kopplingen mellan dessa nivåer och hur hanterar vi som arkeologer denna situation?

Att de första århundradena av de enskilda städernas och orternas framväxt valdes hade sin bakgrund i, att vi vill undvika att se urbaniseringen som en enhetlig process över tiden. I stället var avsikten att få en konkret utgångspunkt för komparation och kanske också lägga grunden till att föra den detaljerade analysen till en mera generell nivå genom att i alla de aktuella städerna och orterna följa inledningsskedet, där de första tecknen på urbanisering kunde observeras. Urbanisering är ett komplicerat förlopp som inte enbart kan tolkas utifrån enstaka skeenden utan måste ses som en del av den generella samhällsutvecklingen. Men tolkningsarbetet kräver naturligtvis, att arkeologerna har källunderlaget i ordning.

De orter som presenteras i den här volymen kan i grova drag delas upp i tre grupper med utgångspunkt från den tidpunkt då materialet visar på att de börjar uppträda som en plats med urbaniserande drag. En grupp visar sådana från slutet av 900-talet till mitten av 1000-talet, en annan till 1100-talet och en tredje till 1200- och 1300-talen. Detta urval har en kraftig tyngdpunkt i de orter som under medeltid och senare formellt blev städer. Det är endast några som faller utanför. Dvs. de når inte status av en formell medeltida stad, men i studiet av urbaniseringens yttringar blir de ändå mycket väsentliga. Det har observerats i flera av bokens artiklar. Det finns anledning att återkomma till denna problematik.

Först vill jag diskutera själva urbaniseringsförloppet ur några olika synvinklar. Hur och när etableras städer är den enkla frågan, som emellertid inte är så lätt att svara på. Hur definieras stad i detta sammanhang?¹ Skall vi göra skillnad mellan urbanisering och stad, dvs. är urbanisering ett bredare begrepp som inte bara rymmer färdigutbildade städer, där alla kriterier uppfylls? Rymmer urbanisering andra platser och orter än städer där en eller flera ickeagrara kriterier kan bestämmas? I detta perspektiv kan urbanisering uppfattas som en bred samhällig process, som får olika uttryck i olika tider.

Men det finns en fara, när vi diskuterar en process som urbanisering. Det finns en risk, att man alltför enkelt kan se processen som lineär, när man sitter med resultatet facit i handen och ser resultatet. Det som händer i startögonblicket uppfattas som en början på något som så småningom mer eller mindre nödvändigt leder fram till en mera komplicerad företeelse. Man riskerar därför att sluta alltför mycket bakåt (som vi kanske redan gjort i valet av behandlade städer), något som Dagfinn Skre påpekat i sin inledning till den nya boken om Skiringsal (Skre 2007). Vi utgår från de lyckade exemplen – lyckade i den meningen att de får en fortsättning under medeltid och senare och tolkar avsikter i processen, som mera är påverkade av situationen under högmedeltid än av de möjliga intentioner som fanns, när den första bebyggelsen etableras. Dessa behöver ju inte vara desamma, som vi tycker oss se i 1200-talsstaden. Vårt tänkande riskerar att bli alltför lineärt eller t.o.m. «teleologiskt». Men tanken att utvecklingen går från ett enklare stadium till ett mera komplicerat och att den ingår i en plan, som redan finns när första grundstenen läggs, har vi svårt att frigöra oss ifrån.

I en avhandling, som Anna Lihammar lade fram i oktober 2007 i Lund och som behandlar den danska riksbildningen, förnekar hon att det finns en process och ett linjärt förlopp. «I verkligheten finns inga sådana linjära och självklara förlopp. Processen kan därför beskrivas som ett konstruerat forskarperspektiv. I stället finns många olika händelser och aktörer. Det finns inte en stor berättelse utan många små. Människor har agerat utifrån sin egen tillvaro,

såväl uppifrån och utifrån som inifrån lokala landskap. Processteorierna kan därför inte upprätthållas» (Lihammar 2007). Man kan mot detta invända, att varje forskarperspektiv är konstruerat och naturligtvis speglar ett «efteråtperspektiv», som analytiskt kan vara viktigt, men Lihammar har definitivt en poäng, som är värd att beakta.

Det är ju egentligen endast några få centralorter, som utvecklar sig till en fullt utrustad stad, om vi får använda ett sådant uttryck. Innan vi kan tala om en sådan, har det under tidens gång fattats ett otal beslut i olika tidskontexter. För att komma åt denna beslutsprocess måste det vara viktigt att i diskussionen om urbanisering dra in olika typer av centralorter ännu mera än vad vi gör i dag.

Hur identifierar man då de orter där endast en eller ett fåtal urbaniseringsfunktioner skulle kunna återfinnas? Arkeologiskt kan detta vara svårt (men inte omöjligt) att göra. Sällan finns dessa platser nämnda i skriftligt källmaterial. I denna artikelsamling finns exempel på orter, som senare inte får stadsrättigheter, men där det klart nog finns i varje fall urbaniserande tendenser redan tidigt. Sådana exempel är Borgund, Kaupanger, Veøy och Vågar. De skymtar också i artiklarna som berör Skåne. Det gäller alltså att vi inte definierar våra undersökningsgrupper alltför snävt. Då får vi också med den dynamik som onekligen ligger i urbaniseringen. Vi får alltså inte vara rädda att arbeta med den gråzon som finns. Men det är den situationen som skall bemästras, när tolkningar av urbaniseringens intentioner, krafter, förlopp och innehåll skall göras.

I diskussionen har använts flera termer vid sidan av urbanisering: urbanitet och urbanism. Jag är inte säker på att man tydligt nog har gjort skillnad mellan dessa termer. Urbanisering enligt min mening innefattar det förlopp, lineärt eller icke-lineärt, som innebär att mångfunktionella orter bildas, varav de viktigaste kallas städer, medan urbanitet innefattar den känsla av gemenskap som invånarna i dessa orter har och som kan ställas mot dem som bor och verkar utanför dessa orter. Även om mina definitioner inte heller är så precisa, blir dessa termer användbara och viktiga i en analys, om man preciserar innebörden av dem.

I flera av artiklarna diskuteras urbaniseringen som en del av landskapet; m.a.o. tillskriver författarna den en tydlig roll i ett större landskap. Det innebär, att inte endast den utvecklade staden utan också andra centralorter med enstaka urbana funktioner kan placeras in i ett större sammanhang. Därmed kan kanske en del av definitionsproblematiken undanröjas. Tydligast återfinns detta synsätt i Mats Anglerts och Stefan Larssons bidrag om de skånska städerna, Joakim Thomassons om Malmö och Göran Tagessons om Linköping, men det skymtar också i Gitte Hansens inlägg om Bergen och i Petter Molaugs om Oslo för att bara ta några exempel.

Egentligen är detta betraktelsesätt likväl inte nytt. 1977 diskuterades både för Norges och Islands del en centralområdesstruktur, där de urbana funktionerna var spridda i landskapet (Helle et al. 1977; Thorláksson 1977). Liknande strukturer har diskuterats för Kalmarområdet och Bohuslän (Blomkvist 1979, Hagberg 1979; Andersson 1988; 2003). Idag närmar man sig emellertid denna problematik på ett ännu bredare och djupare sätt. Hos Anglert och Larsson blir landskapet tydliggjort som en arena, där förutsättningar, ramar och traditioner finns också för urbana funktioner. De formulerar det bl.a. på följande sätt: «Rum och landskap skapas av de topografiska förutsättningarna och kulturella uttrycken samt de sociala relationerna, och är under ständig förvandling. Landskapet är, och var, en process, inte

en statisk, frikopplad bakgrund. Urbaniseringen är en del av denna process. För förståelsen av den tidiga stadsutvecklingen är det således inte fruktbart att söka ett omland genererat av den urbaniserade orten, utan i stället betrakta urbaniteten som en del av landskapet.»

I sitt inlägg om Linköping menar Tagesson, att, när vi talar om urbanisering, är våra vanliga perspektiv problematiska. «Det är oftast själva staden som står i centrum. I den mån stadsarkeologen blickar ut ur de egna schakten, är det en position *från staden och utåt* som gäller. Om stadens roll i omgivningarna diskuteras använder sig stadsarkeologen gärna av uttryck som *omland*, något som klart signalerar ett synsätt inifrån och ut. Själva staden i sig utgör ju en historisk produkt, ett färdigt svar på frågor om tyngdpunkt och centralitet i landskapet.»

Frågan om landskapets betydelse kan också kopplas samman med i vilken miljö och på vilka typer av platser kan de första urbaniserande dragen observeras. Det visar sig vara en varierad bild man får. Ser man till den äldsta gruppen är det påfallande, att de spår man i flera fall funnit härrör från agrar verksamhet. Det finns plogspår men också rester av gårdsanläggningar i Ålborg, Viborg, Roskilde, Oslo, Tönsberg och Skara. Huruvida dessa senare kan ha inslag av handel och hantverk framgår inte helt klart. För Ålborg antyds dock, att detta är fallet. Om detta skall kallas urbana drag kan diskuteras. I Viborg finns också gårdsanläggningar från 900-tal. I tidigt 1000-tal existerar det märkliga Sønderøkomplexet under en kort tid. Men en mera strikt urban stadsplan formeras senare. Århus skiljer ut sig markant i detta sällskap. Där fanns en bosättning redan från slutet av 700-talet. Om den var säsongsmässig eller permanent är oklart, men relativt snart tillkom en vall, som lades kring bebyggelsen och som var styrande för bebyggelselokaliseringen långt fram i tiden. Inom den utvecklade sig också den första medeltida bebyggelsen. Århus är ett av de få exemplen, där vi finner en platskontinuitet från förhistorisk tid till medeltid för urbana orter. Man skulle dock kunna fråga sig om inte Århus i sitt äldsta skede mera skulle kunna ses som en av trelleborgarna, än att man skall tolka det tidigaste skedet som en urban bosättning och sedan betrakta den efterföljande utvecklingen som en direkt linjär urbaniseringsutveckling. Avsikterna kan ha varit andra i begynnelsen än de blev senare. Å andra sidan har man aldrig vad jag vet – om jag nu skall ge mig ut på djupt vatten – diskuterat om den bebyggelse som finns inom «trelleborgarna» skulle kunna betraktas som urban. Det finns ju ringvallar öster om Öresund, som ingalunda har den regelbundna bebyggelse som återfinns i Trelleborg eller Fyrkat.

Ribe kunde också diskuteras i detta sammanhang. Även om det finns förskjutningar i lokaliseringen i olika tider finns här slags urban bebyggelse redan under 700-tal, där finns vikingatida fynd och slutligen etableras en medeltida stad. Men fortfarande kan man naturligtvis fråga sig om det är ett antal avbrutna etableringar men med vissa gemensamma förutsättningar (läge, kommunikationer etc.) eller om det är en verklig succession.

Lund, som går tillbaka till slutet av 900-talet, är en av de bäst undersökta städerna i Norden. Där finns på platsen ingen konstaterad bebyggelse före den perioden. Däremot ligger i landskapet omedelbart söder om Lund Uppåkra med dateringar, som sträcker sig bakåt till förromersk järnålder. En viktig punkt i diskussionen har varit om det har funnits något samband mellan dessa båda platser, alltså någon form för kontinuitet. Är det fråga om förskjutningar av tyngdpunkten i landskapet? Andra intressenter? Det är knappast fråga om ett enkelt kontinuitets- eller diskontinuitetsförhållande. Är det en kultradition, som bryts eller byts, när det kristna Lund etableras? Representerar Uppåkra och Lund olika makteliter? Fortsatta landskapsstudier kan kanske bidra med ytterligare klagöranden.

I andra fall har man diskuterat om det funnits någon kungsgård eller annan storgård med funktioner som kan ha blivit överförda till en blivande stad. Men det kan också ha berott på att staden placerats på gårdens ägor. Därtill kommer den diskussion, som förts om kungaleven i Skåne, Halland och Blekinge. Deras karaktär av centrala platser i landskapet har därvid varit viktiga att betona. Hit hör också en liknande debatt om köpingorterna i Skåne, som antingen setts som direkta föregångare till de senare städerna, eller som uttryck för något helt annat än städerna. Jag tror som Anglert och Larsson, att man inte kan komma vidare i den här diskussionen, om man inte sätter i alla dessa företeelser både i ett landskapligt och i ett kronologiskt perspektiv.

För svensk del borde man studera Mälardalen och Östergötland i ett sådant landskapsperspektiv. Där finns det i dag inte minst arkeologiska material, både agrara och urbana, som skulle kunna dras in i sådana undersökningar. Det vore viktigt att inte bara studera de urbana orterna utan också se på förändringar i det agrara materialet. Som Katalin Schmidt Sabo visat i sin avhandling om skånska byar är gränsen mellan de agrara orterna och de urbana en gråzon. Det finns tydliga urbana drag i byarna (=«landsbyarna») (Schmidt Sabo 2001).

På vissa platser, som Malmö och Trelleborg, har de arkeologiska lämningarna visat på sillfiske, långt innan de första urbana dragen dyker upp. I Malmö finns det dessutom påvisat en gård. I Linköping fanns redan i första delen av 1100-talet ett biskopssäte, men det fanns också anknytning till ett tidigt tingsställe. Lödöse har däremot inte några sådana spår. Kungahälla utvecklade sig i närheten av ett större gravfält (Ytterby), som möjligen kan indikera en central plats av något slag. Men där finns en lucka i dateringsunderlaget, som gör att det finns osäkerheter, om kopplingen kan beläggas. Men naturligtvis kan man i ett längre perspektiv ana, hur tyngdpunkterna här har förskjutits i landskapet från Ytterby till Kungahälla och senare från 1300-talet till Bohus.

Det är alltså en tämligen blandad bild vi får om det som fanns på platsen eller den roll platsen hade, innan vi påträffar tydliga tecken på urbanisering. Det som ändå i de flesta fall slår en är att de senare städerna är nyskapelser på den plats de kommer att utveckla sig. Många tycks ha ett agrart förflutet, men om det är hela sanningen är svårt att säga. Det finns medeltida städer som anknyter till centralplatser i någon form, men de är få. Därmed är dock inte sagt, att det inte finns någon form av kontinuitet i det landskap de utvecklar sig i. De arkeologiska källorna kan vara svåra att tolka i detta hänseende. En konstaterad platskontinuitet säger knappast hela sanningen. Här kan än gång landskapsperspektivet var till hjälp, när vi spårar funktioner inom ett landskapsavsnitt och hur dessa har manifesterats i området, men också hur dessa har flyttats inom området och också formulerats om. Lund och Linköping visar detta liksom Ribe.

Vad händer då när en plats börjar bryta sig ut eller skifta karaktär i landskapet? En företeelse som tidigt dyker upp är tillkomsten av någon form av parcellsystem eller tomtstruktur. Bergen, Oslo, Trondheim, Sigtuna, Skara och Lödöse kan nämnas som exempel. Därmed är inte sagt att de är lika. Men kravet att dela upp och avgränsa marken och kombinera med vägar och gator är generellt. Det finns på de flesta platser som kan beläggas i det första skedet.

Frågan är om parcellerna skall betraktas som de första delarna i en mera långsiktig plan eller om det endast rör sig om en adhoc-lösning. Sten Tesch hävdar för Sigtunas räkning, att där finns en «helhetsplan» från början. I Bergen är det knappast möjligt att hävda något sådant

enligt Gitte Hansen. Där finns en tidig tomtstruktur, men det tar tämligen lång tid, innan den på allvar tas i anspråk. Till att börja med flyttade ingen dit eller ens utnyttjade parcellerna. Med andra ord, det fanns en intention, när man skapade de första anläggningarna, men för att de skulle uppfylla intentionerna krävdes också, att de accepterades av andra än den som lade grunden till bebyggelsen.

Några århundraden senare kan man se liknande situation i Linköping, som tidigt var en centralort i varje fall ur kyrklig synpunkt, men inte långt därifrån fanns också en världslig knutpunkt, tinget. I slutet av 1200-talet kommer tecken på stadsadministration, men de arkeologiska beläggen för en stadsbebyggelse är mycket magra. I slutet av 1300-talet sker en plötslig omvandling av orten genom inte minst tillkomsten av en rad stenhus kopplad till verksamheten vid domkyrkan, som i sin tur hänger samman med en omorganisation av domkapitlet. Det är då, som den påtagliga urbaniseringen tar fart. Det här är intressant som ett arkeologiskt problem, men också som en fråga om det arkeologiska materialets utsagor jämfört med de skriftliga källornas. Lika lite som ett privilegium innebär, att staden omedelbart tar fart, lika osäkert är det att tillkomsten av parceller innebär, att den reella urbaniseringen kan fixeras. Lite hårddraget skulle man kunna formulera det så att även om det finns tecken på någon form av planering som grundläggningsdokument eller utläggning av parceller, är det inte säkert att någon faktisk urbanisering har startat.

Kan man på något sätt komma åt intentionerna i de tidigaste etableringsfaserna i det arkeologiska materialet? Fanns det något mer utvecklat än att man skulle t.ex. få en utskeppningshamn som föreslagits för Bergen? Var den kommande utvecklingen en del i en något vidare plan eller var de senare stadierna visserligen utvecklade från befintliga förhållanden men med nya intentioner? M.a.o. hade man överhuvudtaget något stadsbegrepp i bakhuvudet när den första bryggan anlades?

Vad innebär det att en ort under medeltid får stadsprivilegier? I en tidigare forskning såg man detta som starten för urbaniseringen. När en ort får ett sådant privilegium är det naturligtvis utfärdarens intentioner som kommer till uttryck. En ort i rummet har valts ut för detta. I vissa fall tycks orten relativt snabbt fått sitt innehåll. Det ser ut som Sigtuna är ett sådant exempel. Men likaväl som vi i Bergens fall har svårt att se att intentionerna fylls med innehåll kan detta vara fallet också i senare stadsbildningar. Linköping kan här tjäna som exempel. Parentetiskt kan sägas att det finns ett arkeologiskt problem när det gäller de senmedeltida städerna varje fall i Sverige. De har trots att det finns stadsprivilegier knappast något arkeologiskt material att visa upp från tiden för privilegiet eller för tiden närmast därefter. Det kan naturligtvis finnas arkeologiska källkritiska problem här, men det synes som om den faktiska stadsutvecklingen av dessa städer är senare än vad privilegierna säger. Vi måste alltså räkna med att urbaniseringen går med olika hastighet, att det finns lakuner, t.o.m. stopp. Vi känner ju sådant från senare tider, ex. Trelleborg i Skåne, varför det knappast är någon märkvärdighet, att detta sker också under medeltid. Den klassiska diskussionen om kontinuitet och diskontinuitet hör hit, även om den många gånger också blev lite för enkel: kontinuitet i vad, diskontinuitet i vad? Därmed är vi än en gång tillbaka till landskapet och hur tyngdpunkterna förskjuts i detta.

En annan företeelse som är viktig i den begynnande urbaniseringen är kyrkorna. De finns med i de flesta fall i de tidigaste skedena. Anders Andrén använde kyrkorna i sin avhandling för att karakterisera de danska medeltidsstäderna (Andrén 1985). Man kanske kan gå ytterligare ett steg och säga att tillkomsten av kyrkorna är en grundläggande faktor i etablerandet och

utvecklandet av urbaniserade orter. De är naturligtvis ett fysiskt uttryck för den kyrkliga organisationens styrka och ett tecken på kyrkans roll i urbaniseringen. Vad man kan fråga sig är om detta är en primär insats eller om kyrkan följer upp en redan etablerad situation till följd av större befolkning eller/och en starkare ekonomi. I Lund liksom i Roskilde verkar den kyrkliga verksamheten vara parallell med det inledande skedet av urbaniseringen. Århus har som nämnts ett tidigt förflutet, men kyrkan finns också där med tidigt. I Linköping finns domkyrkan tidigt liksom S:t Lars kyrka, men den egentliga urbana expansionen kommer först i slutet av 1300-talet och då är den kyrkliga ekonomin en viktig del i framgången och medverkar till att ge ett ekonomiskt underlag också för den borgerliga stadens tillväxt. Det ser alltså ut som om den kyrkliga närvaron är en sådan generell företeelse, att den är ett viktigt kriterium på urbanisering. Men krävs det förekomst av kyrkor för att kunna tala om urbanisering?

För Anders Andrén är kyrkorna, som nämnts, viktiga i den tidiga urbaniseringen, även om han talar om en förtätad landsbygd, något som bl.a. Saksa och Taavitsainen använder i sin studie av det karelska Viborg. I dessa fall ser man närmast skedet med de många kyrkorna som ett övergångsskede från «ren» landsbygd till stad. Det går att tillämpa i en del fall men knappast i alla. Det vore kanske värt, att vid fortsatta studier försöka att mera grundläggande studera kyrkorna tillsammans med övriga bebyggelseelement på orten i de äldsta perioderna. Också här kan Bergen tjäna som exempel. Det man i varje fall kan konstatera är att kyrkorna före ca 1200 är en väsentlig del i urbaniseringen med den konsekvensen, att centraliteten förstärks, medan de därefter snarare blir ett tecken på ortens status och karaktär som stad. Det är då vi får de mäktiga stadskyrkorna som t.ex. i Malmö. Kyrkan medverkade till att förstärka urbaniseringen genom nya byggnadsföretag, behov av servicetjänster men också genom att förstärka centraliteten av orterna i fråga.

Från slutet av 1100-talet existerar för många orter båda arkeologiskt och skriftligt material. I äldre forskning, som baserades på skriftligt material, såg man vid denna tidpunkt en begynnande urbanisering, men det arkeologiska materialet har visat på en betydligt tidigare urbaniseringsväg. Men att det sker en kvalitativ och kvantitativ förändring vid slutet av 1100-talet avspeglar sig också i det arkeologiska materialet. Framför allt sker detta i Norge och Danmark, medan det äger rum senare i Sverige-Finland. Bebyggelsen förtätades, kyrkorna byggdes om och utökades, ibland också med förändringar från trä till sten. Oslo är i hög grad ett sådant exempel men det är också skönjbart i Lund och Uppsala för att bara ta ett par exempel. Går man något längre fram i tid till mitten och slutet av 1200-talet sker detsamma i flera svenska städer. Men det är en ganska lång process, som inte går att tolka ensartat. Går vi ytterligare ett århundrade fram och ser på exemplen Linköping och Åbo är det tydligt, att, det fanns vissa tecken på i varje fall en tilltänkt urban lokalisering, men utvecklingen uteblev till slutet av 1300-talet, då städerna växte både kvalitativt och kvantitativt. I Linköpingfallet är det förmodligen omorganisationen av den kyrkliga verksamheten, som ger resultat. I Åbo är det oklarare, men kyrkan har säkert också här ha spelat en viktig roll.

De förändringar som sker på andra orter under sent 1100-tal och 1200-tal kan parallellställas med vad som händer t.ex. i Lübeck, som har en liknande kronologi. Det är sedan länge ett etablerat faktum, att det är under högmedeltiden, som den grundläggande stadsstrukturen i Norden etableras. Detta innebar, att landskapet tydligt i de flesta fall delades upp i urban och agrar bosättning. Till detta medverkade många faktorer. En är naturligtvis de stora investeringar

som gjordes i städerna. En annan var de administrativa åtgärder som definierade städerna. När det gäller byarna, som «vandrar» omkring i landskapet under förhistorisk tid – ett klassiskt exempel är Vorbasse – har någon sagt att det viktigaste är att etablera tidpunkten, när byborna beslutar sig för att stanna på samma plats, när man beslutar att inte flytta. Kanske kan vi säga detsamma om centralorterna i landskapet och de skiftande tyngdpunkterna i landskapet. Det är kanske 1200-talet som i den meningen blir särskilt viktigt. Det var då besluten togs, att behålla centralorten på samma plats och därmed ge möjligheter till investeringar och en tydlig hierarki i landskapet. Detta är tillspetsat. Kronologin kan skilja sig från område till område naturligtvis, men de två tidpunkterna: spåren av de tidigaste urbana dragen och den tidpunkt då etableringen låg fast, är lika viktiga i studiet av den medeltida urbaniseringen.

De här sammanfattande reflexionerna har inte på något sätt besvarat eller ens diskuterat vilka krafter som är inblandade. I många av uppsatserna berörs emellertid detta. Ofta ses kungamakten som drivande i denna process, men som tydligt visats på flera orter (Bergen, Linköping tydligast) räcker det inte med dekret ovanifrån. Det måste också finnas en tillslutning bland dem, som är tilltänkta att etablera sig på orten, annars blir det ingenting. Det kan förklara varför t.o.m. en del orter som fick stadsprivilegier aldrig utvecklade sig. Det finns ett tyskt uttryck för sådana orter, som jag fångat upp, men glömt var: «Fehlgründungen». När jag ovan så starkt understrukit landskapsperspektivet riskerar aktörsperspektivet att försvinna, att de agerande människorna reduceras eller i värsta fall helt försvinner. Men så är ingalunda avsikten. Aktörsperspektivet måste hela tiden vara levande. Det låter sig också väl förena med landskapsperspektivet. Det är kanske här vi skall finna en modell att studera urbaniseringen i alla dess yttringar. Den plattform som den här boken erbjuder kan förhoppningsvis stimulera till sådana studier.

Konklusioner

Vilken plattform har då denna artikelsamling gett för den fortsatta diskussionen om den medeltida urbaniseringen? För min del vill jag kort formulera den på följande sätt

- naturligtvis en uppdatering av den arkeologiska situationen i en rad städer i Norden, som pekar på att det finns ett brett material från hela Norden att beakta i fortsatta urbana diskussioner
- en bredare och djupare kunskap om de enskilda städernas första århundraden men också mera kunskap om generella tendenser
- en ny medvetenhet om vikten att inte isolera stadsdiskussionen till de orter som blir högmedeltida städer utan se mera till landskapet i vilka de växer fram och de rörelser och växlingar av tyngdpunkter, dvs. egentligen mindre tala om omland än om kontext, och studera landskapet också ur ett aktörsperspektiv
- en tydlighet att inte binda sig vid lineära förlopp med en insikt om att den kronologiska kontexten är viktig, att intentionerna i inledningsskedet ingalunda behöver återfinnas i en senare utveckling och att för att ett resultat skall nås krävs inte endast «grundarens» intentioner utan också samtycke och stöd från andra aktörer.

Summary

The articles in this book have provided a report on the current situation and findings of urban archaeology in the Nordic countries. Archaeological excavations in towns have become the rule in all the countries, although the antiquarian legislation still differs somewhat. Naturally, the depth of the material has increased. The problems have become more nuanced. The simplest explanations are no longer sufficient. The theoretical understanding of what the archaeological material can tell us has grown, and there is now broader insight into what the material content of archaeology represents.

The places presented in this volume can be roughly divided into three groups based on the time when the evidence shows that they began to stand out as places with urbanizing features. One group dates from the end of the tenth century to the middle of the eleventh century, another to the twelfth century, and a third to the thirteenth and fourteenth centuries.

Here is a brief summary of some points that emerge with particular clarity from the studies.

The risks of a linear interpretation of urbanization are discussed. We proceed from the successful examples – successful in the sense that they continue to exist in the Middle Ages and later – and interpret the intentions behind the process, which is more influenced by the situation during the High Middle Ages than by the intentions that may have existed when the first settlement was established. These intentions need not have been the same as those we think we see in the thirteenth-century town.

How can tendencies to urbanization be traced archaeologically? Urbanization is part of the dynamics of the landscape. This means that not only the developed town but also other central places with occasional urban functions can be placed in a larger context. If one also looks at the oldest group, it is striking that the traces found in several cases come from agrarian activity, but they may also be connected to early manors. The later towns are to a large extent new creations on the site where they would later develop. Many seem to have an agrarian past. There are towns with a connection to central places in some form, but they are few.

What happens when a place begins to break out or change character in the landscape? One phenomenon for which there is early evidence is the growth of some form of parcel system or plot structure. Just as little as a charter means that a town immediately starts to grow, it is equally uncertain that the creation of plots means that real urbanization can be fixed in time. The formal foundation of a town is thus not synonymous with urbanization. In earlier research, borough charters were viewed as the start of urbanization. A charter is naturally an expression of the intentions of the person who issued it. In certain cases the place seems to have acquired its content relatively quickly. In other cases it took a long time, judging by the archaeological material.

The articles also discuss the role of the church for urbanization and the relationship between written and archaeological evidence.

Finally, it is possible to formulate a summary which can serve as a platform for continued discussion:

- We have an update on the archaeological situation in a large number of Nordic towns, showing that there is a huge body of material from all the Nordic countries to take into consideration in continued discussions of urbanization
- We have broader and deeper knowledge about the first centuries of the individual towns, and also more knowledge about general tendencies
- We have a new awareness of the importance of not isolating the urban discussion to places which became towns in the High Middle Ages, but instead looking more at the landscape in which they grew and the movements and shifts of emphasis; in other words, we should talk less about hinterland than about context.
- We have become aware that we should not let ourselves be tied down by linear processes; instead the chronological context is important, and the intentions in the initial phase need not necessarily be present in later development, and for a result to be achieved it requires not only the «founder's» intentions but also the consent and support of other actors.

Litteratur

- Andersson, H. 1988. Medeltidsarkeologi i Bohuslän. I: Andersen, A. et al. (red.) *Festskrift til Olaf Olsen på 60-års dagen den 7. juni 1988*: 171–187. København.
- Andersson, H. 2003. Urbanisation. I: Helle, K. (red.) *The Cambridge History of Scandinavia*. Vol. I: 312–342. Cambridge.
- Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 8o. 13. Bonn, Malmö.
- Blomkvist, N. 1979. Kalmars uppkomst och äldsta tid. I: Hammarström, I. (red.) *Kalmar stads historia I*. Kalmar.
- Hagberg, U.E. 1979. Den förhistoriska kalmarbygden. I: Hammarström, I. (ed.) *Kalmar stads historia I*: 17–91. Kalmar.
- Helle, K. 2006. Innledning: Byen som historisk fenomen. I: Helle, K., Eliassen, F.-E., Myhre, J.E. och Stugu, O.S. (red.) *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*: 9–19 Oslo.
- Helle, K. och Nedkvitne, A. 1977. Sentrumsdannelser og byutvikling i norsk middelalder. Blom, G.A. (red.) *Urbaniseringsprosessen i Norden. 1. Middelaldersteder*. Det XVII. nordiske historikermøte Trondheim 1977: 189–286. Oslo, Bergen, Tromsø.
- Lihammar, A. 2007. *Bortom riksbyggnaden. Människor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien*. Lund Studies in Historical Archaeology 7. Lund.
- Schmidt Sabo, K. 2001. *Vem behöver en by? Kyrkheddinge, struktur och strategi under tusen år*. Riksantikvarieämbetets arkeologiska undersökningar. Skrifter. 38. Lund: Riksantikvarieämbetet.
- Skre, D. 2007. Preparing the New Campaign. I: Skre, D. (red.) *Kaupang in Skiringsal*. Kaupang Excavation Project Publication Series, Norske Oldfunn XXII. Vol. 1: 43–52. Århus.
- Thorláksson, H. 1977. Urbaniseringstendenser på Island i middelalderen. I: Blom, G.A. (red.) *Urbaniseringsprosessen i Norden. 1. Middelaldersteder*. Det XVII. nordiske historikermøte Trondheim 1977: 161–188. Oslo, Bergen, Tromsø.

Note

¹ Som bekant har denna fråga diskuterats av många genom långa tider. Bland de allra senaste som behandlat definitionsproblematiken i Skandinavien (Andersson 2003; Helle 2006; Skre 2007). Den här formulerade bredare urbaniseringsdefinitionen har diskuterats utförligt i det förnämnda arbetet.